

I

De geboorte van de stad

Uruk, 4000-1900 v.Chr.

Enkidu leeft in harmonie met de natuur. Hij is sterk als een 'hemelrots', hij is van een goddelijke schoonheid en zijn hart springt op van vreugde wanneer hij rondzwerft met de wilde dieren. Totdat hij de naakte gestalte ziet van Shamat, die in het meertje baadt. Die eerste aanblik van een vrouw brengt Enkidu in vervoering, en zes dagen en zeven nachten lang bedrijft hij de liefde met Shamat.

Wanneer hun ongetemde, verrukkelijke geslachtelijke gemeenschap hem geheel bevredigd heeft, probeert Enkidu terug te gaan naar de vrijheid van de wildernis. Maar zijn macht over de natuur is tanende. De dieren gaan hem uit de weg. Zijn kracht is afgenomen en voor het eerst ervaart hij smartelijke gevoelens van eenzaamheid. Verward gaat hij terug naar Shamat. Zij vertelt haar minnaar over haar woonplaats, de legendarische stad Uruk, een oord vol monumentale gebouwen, schaduwrijke palmbosjes en grote mensenmassa's die achter machtige muren leven. In de stad werken mensen ook met hun hoofd, niet alleen met hun spierkracht. Ze dragen prachtige kleren en elke dag is er wel een feest, waar 'trommels de maat slaan'. En er zijn de mooiste vrouwen ter wereld, 'vol charme en andere bekoorlijkheden'. Shamat leert Enkidu hoe hij brood moet eten en bier moet drinken. In de stad, zo zegt Shamat tegen Enkidu, zullen zijn goddelijke kwaliteiten worden omgezet in ware macht. Nadat zijn behaarde lichaam is geschoren, zijn huid met oliën is gezalfd en zijn naaktheid is weggestopt onder dure kleren, gaat Enkidu op weg naar Uruk. Hij ziet nu af van zijn natuurlijke vrijheid en instincten, en laat zich naar de stad trekken door de verlokkingen van seks, voedsel en weelde.

Steden als Uruk, Babylon, Rome, Teotihuacán en Byzantium, maar ook Bagdad, Venetië, Parijs, New York en Shanghai hebben mensen steeds weer gefascineerd als de geïdealiseerde steden waarin hun fantasie werkelijkheid is geworden en die als het summum van menselijke creativiteit gelden. Enkidu vertegenwoordigt de mensheid in een nog ongerepte natuur, iemand die nu gedwongen wordt te kiezen tussen de vrijheid van de wildernis en de kunstmatige wereld van de stad. Shamat is de personificatie van de hoogontwikkelde stadscultuur. Net als zij, blijken deze steden bedwelmend en verleidelijk te zijn; ze beloven de verwezenlijking van ons potentieel, van onze vermogens.¹

Het verhaal van Enkidu staat aan het begin van het *Gilgamesj-epos*, het oudste nog bewaard gebleven literaire werk, waarvan de handgeschreven versie ten minste uit 2100 v.Chr. stamt. Het epos was het product van geschoolde, sterk verstedelijkte Sumeriërs, die leefden in Mesopotamië – thans Irak geheten. Iemand die net als de fictieve Enkidu voor de eerste keer Uruk zou betreden in zijn bloeiperiode – ca. 3000 v.Chr. – zou het ervaren als een aanval op de zintuigen. Met 50.000 à 80.000 inwoners en een oppervlak van bijna acht vierkante kilometer was Uruk het dichtstbevolkte gebied op aarde. De stad lag, als een mierenhoop, boven op een heuvel die ontstaan was door de activiteiten van hele generaties, door de lagen afval en afgedankte bouwmaterialen. Zo was een door mensenhanden gemaakte acropolis (rotsvesting) tot stand gekomen die zich boven de vlakten verhief en al van kilometers afstand te zien was.

Lang voordat je bij de stad aankwam, zou je je al bewust zijn van haar aanwezigheid. Uruk had het land eromheen ontgonnen: het platteland werd benut om in de behoeften van de stad te voorzien. De velden – honderdduizenden hectaren – die via greppels kunstmatig werden bevoeid, leverden het graan, de schapen en de dadels waarmee de metropool gevoed werd en ook de gerst ten behoeve van het bier voor de massa's.

Het meest opzienbarend waren de hoog oprijzende tempels, gewijd aan Eanna, de godin van de liefde en de oorlog, en aan Anu, de god van de lucht; ze waren hoog boven de stad gebouwd op gigantische platforms. Net als de klokkentorens en de koepels van Florence of het woud van wolkenkrabbers in het eenentwintigste Shanghai vormden

ze een niet te missen visueel kenmerk. Gebouwd van kalksteen en gestuukt met gipspleister weerkaatste Anu's grote Witte Tempel het zonlicht net zo indrukwekkend als een moderne wolkenkrabber. Als baken op de vlakten straalde het gebouw de boodschap 'beschaving en macht' uit.

Voor de oude Mesopotamiërs betekende de stad de overwinning van de mensheid op de natuur; dat werd ook hoogst duidelijk gemaakt door het allesoverheersende kunstmatige landschap. De stadsmuren, voorzien van poorten en uitspringende torens, waren rondom negen kilometer lang en zeven meter hoog. Liep je door een van die poorten naar binnen, dan zag je meteen op welke manier de stadsbewoners hun overwinning op de natuur hadden bewerkstelligd. Om de eigenlijke stad heen lagen keurige tuinen die vruchten, kruiden en groenten opleverden. Een uitgebreid netwerk van kanalen voerde vanuit de Eufraat water aan naar het centrum van de stad. Maar tuinen en dadelpalmen moesten op den duur wijken voor de binnenstad. Een ondergronds stelsel van kleibuizen verwijderde het afval van tienduizenden mensen tot buiten de muren. Het labyrint van smalle, kronkelende straatjes en steegjes, waaraan tal van kleine, vensterloze huizen stonden, zag er misschien vreselijk benauwd uit en reserveerde maar weinig plek voor open ruimten, maar die indeling was zo gemaakt dat er een stedelijk microklimaat werd geschapen waarin schaduwen en een lichte bries, die door de nauwe straten en de dicht op elkaar gebouwde huizen ontstonden, de felheid van de Mesopotamische zon temperden.²

Hoewel lawaaiig, overvol en druk waren Uruk en haar zustersteden uniek in de wereld. In een literair werk uit ongeveer dezelfde periode als het *Gilgamesj-epos* stelt de auteur zich voor hoe de godin Inanna ervoor zorgt dat

de magazijnen goed bevoorraad zijn; dat er in de stad woningen te vinden zijn; dat de mensen daar heerlijk voedsel te eten krijgen; dat de mensen daar heerlijke dranken te drinken krijgen; dat degenen die op vrije dagen komen baden, op de binnenplaatsen kunnen genieten; dat de mensen massaal naar de heilige plekken komen; dat bekenden samen eten; dat vreemdelingen kunnen rondreizen, als ongewone vo-

gels in de lucht [...] dat apen, machtige olifanten, waterbuffels, exotische dieren net als rashonden, leeuwen, berggeiten en *aluin*-schapen met lange vacht elkaar op de openbare pleinen zouden verdringen.

De auteur beschrijft vervolgens een stad met enorme graanschuren voor tarwe en met silo's voor goud, zilver, koper, tin en lapis lazuli. In dit zeer geïdealiseerde verslag gingen alle verfijnde goederen in de wereld naar de stad, tot genoegen van de bevolking. Intussen 'klonken in de stad *tigi*-trommen; daarbuiten fluiten en *zamzam*-instrumenten. De haven, waar de schepen aanlegden, was een vreugdevol oord.'³

'Uruk' betekent gewoon 'stad'. Het was de eerste stad in de wereld en meer dan duizend jaar het machtigste stedelijk centrum. Toen de mensen grote gemeenschappen gingen vormen, veranderden de dingen met een ongelooflijke snelheid; de inwoners van Uruk waren de eersten die met innovatieve technologieën kwamen en radicaal nieuwe leefwijzen bedachten voor wonen, eten en kleding, en die anders gingen denken. De uitvinding van de stad, op de oevers van de Eufraat en de Tigris, maakte nieuwe, niet meer te stoppen krachten vrij in de geschiedenis van de mensheid.

Aan het eind van de laatste ijstijd, ongeveer 11.700 jaar geleden, veranderde het leven van de mensen op aarde ingrijpend. Overal in de wereld begonnen gemeenschappen van jager-verzamelaars wilde gewassen te kweken en te veredelen, die konden profiteren van een opwarmende aarde. Maar vooral in de Vruchtbare Sikkel of Halve-maan – een halve cirkel die van de Nijl in het westen naar de Perzische Golf in het oosten liep en de huidige landen Egypte, Syrië, Libanon, Israël, Palestina, Jordanië, Irak, Zuidoost-Turkije en de westelijke strook van Iran omvatte – bevond zich het voor landbouw meest geschikte gebied. Deze relatief kleine regio bood naast hoogteverschillen de meest uiteenlopende topografische en klimatologische omstandigheden, die een buitengewoon grote biodiversiteit opleverden. Voor de maatschappelijke ontwikkeling van de gemeenschappen was van groot belang dat er al wilde voorlopers van tal van moderne landbouwproducten bestonden: emmertarwe, eenkoorn, gerst, vlas, kik-

kererwten, erwten, linzen en wikke, en daarnaast grote zoogdieren die zich voor domesticatie leenden: koeien, geiten, schapen en varkens. Binnen een paar duizend jaar veranderde de wieg van de landbouw in de wieg van de stedenbouw.

In 1994 begonnen archeologen onder leiding van Klaus Schmidt te werken in Göbekli Tepe (Navelberg) in Turkije. Daar werd een omvangrijk tempelcomplex ontdekt, bestaande uit massieve T-vormige pilaren die in cirkels waren geplaatst. Dat indrukwekkende complex werd niet gebouwd door een ontwikkelde, sedentaire agrarische gemeenschap. De grote, twintig ton wegende stenen werden 12.000 jaar geleden losgehakt en vervolgens naar de heuvel vervoerd (de bouw van Stonehenge begon pas 5000 jaar geleden). De ontdekking zette gangbare denkbeelden overboord. Hier werd aangetoond dat jager-verzamelaars op werkelijk massale schaal bij elkaar kwamen en met elkaar samenwerkten. Men schat dat vijfhonderd mensen uit verschillende groepen of stammen hun krachten moesten bundelen om de kalkstenen megalieten uit te hakken en te verplaatsen. Hun drijfveer daarbij was de verering van een god of van goden die wij niet kennen; het ging om het vervullen van een heilige plicht. Er zijn geen aanwijzingen dat er ooit mensen in Göbekli Tepe hebben gewoond; het was een oord van pelgrimage en verering.

Volgens de gangbare interpretaties zouden dergelijke werkzaamheden alleen verricht kunnen zijn nadat er graanoverschotten uit de voorraad van de gemeenschap waren overgeheveld naar degenen die dit gespecialiseerde, niet-productieve werk deden. Dat wil dus zeggen, na de 'uitvinding' van de landbouw en de dorpen. Maar Göbekli Tepe zet die theorie op losse schroeven. De eerste bouwers en aanbidders konden beschikken over een verbazingwekkende hoeveelheid wild en planten. Die overdaad aan wild voedsel, die samenging met een goed doordacht religieus systeem, stimuleerde *Homo sapiens* zijn leefwijzen en tribale structuren, die al meer dan 150.000 jaar bestonden, ingrijpend te veranderen.

De tempel was er vóór de boerderij; het zou wel eens zo kunnen zijn dat de boerderij noodzakelijk was voor de tempel: ze moest een gevestigde gemeenschap, die zich aan verering overgaf, voeden. Via genomische analyse blijkt dat de allereerste veredelde eenkoornarwe-

soorten afkomstig waren van een plaats die dertig kilometer van Göbekli Tepe af lag; de cultivering vond zo'n vijfhonderd jaar na de start van de werkzaamheden aan het heiligdom plaats. Toen waren er in de omgeving al meer T-vormige pilaren op heuveltoppen neergezet en waren er in de buurt dorpen verzezen.

Göbekli Tepe lag nog op de moderne archeologen te wachten omdat het rond 8000 v.Chr. om ons onbekende redenen welbewust werd begraven. Overigens zijn er pas vijfduizend jaar later weer pogingen ondernomen grote monumenten op te richten: met de bouw van de Sumerische tempels, in het zuiden van Mesopotamië. In de tussenliggende millennia experimenteerde de bevolking van de Vruchtbare Halvemaan met nieuwe leefgewoonten.

De neolithische revolutie verliep snel. Rond 9000 v.Chr. leefden de meeste mensen in de Vruchtbare Halvemaan van wilde gewassen; in 6000 v.Chr. had de landbouw haar intrede in de regio gedaan. Stammen van jager-verzamelaars, met hun gevarieerde voedsel en hun zwervende levenswijze, maakten in de loop van vele generaties plaats voor sedentaire boerengemeenschappen, die een handvol hoofdvoedselgewassen teelden en wat vee hielden. Jericho begon als een kamp dat door mensen was neergezet die de jacht met het telen van wilde graansoorten combineerden; na zevenhonderd jaar woonden er honderden mensen die emmertarwe, gerst en peulvruchten verbouwden; ze werden beschermd door een flinke muur en een toren. Çatalhöyük, in het huidige Turkije, telde in het 7e millennium v.Chr. 5000 à 7000 zielen en was daarmee, prehistorisch gezien, een enorm grote gemeenschap.

Maar noch Jericho noch Çatalhöyük ontwikkelde zich als een 'stad'. Het bleven doorgesloten dorpen, die veel kenmerken en ook de opzet ertoe misten die wij met een stad in verband brengen. Steden waren blijkbaar niet het eindproduct van favoriete vestigingsplaatsen, met weelderige en rijk producerende akkers en aanwezig bouw materiaal. Misschien was het leven zo wel té goed. De grond voorzag in alles wat deze gemeenschappen nodig hadden en handel zorgde ervoor dat tekorten werden aangevuld.

Steden ontstonden het eerst in het zuiden van Mesopotamië, aan de rand van de Vruchtbare Halvemaan. Er is een al langer bestaande

theorie waarom het juist daar gebeurde. Grond en klimaat zijn er namelijk niet zo geschikt; regen valt er weinig; het land is droog en vlak; alleen door het water van de Eufraat en de Tigris in te zetten kon het potentieel van dit onontgonnen land worden ontsloten. Mensen gingen samenwerken in irrigatieprojecten om water uit de rivieren te halen en akkers te creëren. Opeens kon het land enorme hoeveelheden graan produceren. Steden waren dus niet het product van gematigde, rijkelijk voorziene streken, maar van onherbergzamere gebieden die het uiterste vergden aan creativiteit en samenwerking. 's Werelds eerste steden ontstonden derhalve in Zuid-Mesopotamië doordat de mens tegenslagen wist te overwinnen. In het middelpunt stond de tempel, met een priesterlijke en bureaucratische elite die voor de coördinatie zorgde bij het transformeren van het landschap en het aansturen van een dicht op elkaar levende bevolking.

Het is een interessante theorie, maar zoals zo vaak gebeurde met opvattingen over de eerste ontwikkelingen van onze beschaving is ze recentelijk op haar kop gezet. De omstandigheden die de aanzet tot het ontstaan van de stad hebben gegeven, waren een stuk vochtiger en ook egalitairder.

De Sumeriërs, en met hen de volken die hun religie overnamen, meenden dat de eerste stad uit het oermoeras is verrezen. In hun verhalen is sprake van een waterwereld, waar mensen zich per boot verplaatsten; hun kleitabletten beeldden kikkers, watervogels, vissen en rietstengels af. Tegenwoordig liggen hun steden begraven onder zandduinen in een naargeestige, onherbergzame woestijn, ver weg van de zee en van grote rivieren. Archeologen van het eerste uur hechtten gewoonweg geen geloof aan de mythe van een moerassig ontstaan van deze woestijnsteden. Maar de fabel van de amfibische oorsprong van de stad klopt wel met recente ontdekkingen ten aanzien van het veranderende milieu in Zuid-Mesopotamië.

Klimaatverandering hielp mee om de verstedelijking op gang te brengen. In het 5e millennium v.Chr. steeg het waterpeil van de Perzische Golf tot wel twee meter boven het huidige niveau, als gevolg van het klimaatoptimum van het holoceen, een periode waarin de temperaturen en zeespiegels in de hele wereld omhooggingen. De bovenkant van de Golf liep toen ook tweehonderd kilometer verder naar

het noorden door, waardoor de kurkdroge streken van Zuid-Irak werden bedekt met uitgestrekte moerassen. Die delta-achtige *wetlands*, waar de Tigris en de Eufraat de Golf in stroomden, werkten, toen ze door het veranderde klimaat getransformeerd waren, als een magneet op migranten. De gebieden boden een keur aan gemakkelijk te verkrijgen voedingsmiddelen. In de zoute wateren krioelde het van de vissen en weekdieren; de weelderige plantengroei op de oevers van de stroompjes en geulen in de delta gaf beschutting aan het wild. Het ging niet om één ecosysteem, maar om meerdere ecosystemen. Door de groene alluviale overstromingsvlakte en de halfwoestijn werden het verbouwen van granen en het houden van kuddes vee mogelijk. Op deze delta konden mensen leven die afkomstig waren uit de verschillende culturen die de Vruchtbare Halvemaan rijk was; die nieuwkomers importeerden kennis vanuit het noorden: ze konden construeren met leemstenen, irrigatie aanleggen en aardewerk fabriceren. Kolonisten bouwden dorpen op zandige schildpadeilanden in het moeras, waarbij ze het land steviger maakten door fundamenten te leggen van riet dat met bitumen versterkt werd.⁴

Vele millennia eerder, in Göbekli Tepe, hadden naar voedsel zoekende gemeenschappen profijt getrokken van hun jagersparadijs en iets vervaardigd wat groter was dan zichzelf. Iets dergelijks gebeurde vóór 5400 v.Chr. op een zandbank bij een lagune, waar de woestijn aan de Mesopotamische moerassen grensde. Misschien zagen de mensen die plek eerst als heilig: de lagune was tenslotte een leven schenkende kracht. Op dit zanderige eiland dat Eridu genoemd zou worden, bestonden de oudste tekenen van menselijk leven uit de botten van vissen en wilde dieren, maar ook uit mosselschelpen, wat erop wijst dat deze heilige plek een plaats voor rituele feesten was. Op den duur werd er een klein altaar gebouwd ter verering van de god van het (zoete) water.

In de loop van de tijd werd het primitieve altaar vaak herbouwd, waarbij het elke keer groter en verfijnder werd; uiteindelijk stak de op een bakstenen platform staande tempel boven het landschap uit. De overvloed aan wilde en veredelde voedingsmiddelen, waarin de delta voorzag, kwam deze steeds ambitieuzere bouwprojecten ten goede. Eridu werd vereerd en was dé locatie waar de wereld geschapen was.

In de Sumerische geloofsovertuiging was de wereld een chaos van water, totdat de god Enki een rieten raamwerk bouwde en dat met modder vulde. De goden konden hun woning nu op het droge, van riet en modder gemaakte land betrekken – op dezelfde wijze als de oorspronkelijke moerasbewoners hun dorpen hadden gebouwd. Enki koos ervoor zijn tempel in Eridu, waar water land werd, op te richten. Teneinde ‘de goden onder te brengen in de woonplaats naar hun hart’ – met andere woorden, in hun tempels – schiep Enki de mensen zodat ze hem konden dienen.

Het moeras, dat zich tussen de zee en de woestijn bevond, vormde het snijvlak tussen orde en chaos, tussen leven en dood. De verbazingwekkende rijkdom van de delta, een oase in een vijandige omgeving, versterkte het geloof dat het gebied de heiligste plaats was in de zich ontvouwende goddelijke schepping. Maar ondanks alle overvloed die het te bieden had, was het een gevaarlijke plek om te wonen. Wanneer de lentezon grote hoeveelheden sneeuw deed smelten in de verafgelegen berggebieden in Armenië, Turkije (de Taurus) en Iran (de Zagros), werden de rivieren in de delta grillig en gevaarlijk. Dorpen met rieten huizen en ook hele akkers konden ten prooi vallen aan heftige, veranderlijke waterlopen. Op andere momenten werd het landschap bedolven onder stuivende, ‘wandelende’ duinen. De tempel, stevig verankerd op zijn terras en veilig voor vloedstromen, moest een sterk symbool van continuïteit zijn geweest te midden van de grillige kolkingen en wervelingen van de natuur. Niet alleen was Eridu de plaats waar de wereld tot uitdrukking kwam, maar de tempel gold ook als de werkelijke woonplaats van Enki. Lemen huizen hadden steeds onderhoud nodig en daarom werden de mensen die in Eridu Enki kwamen vereren, aan elkaar gekoppeld om de god te helpen de chaos op afstand te houden.⁵

De werkers aan het godshuis moesten op hun beurt voedsel en onderdak krijgen; voor de verdeling van de porties was wel enig priesterlijk gezag vereist. Rond de tempel kwamen ateliers, waar de decoraties werden vervaardigd die bij het gewijde gebouw pasten.

Eridu werd overigens nooit een stad. De Sumerische mythe geeft daarvoor de reden. In plaats van de resultaten van beschaving en verstedelijking met anderen te delen, hield Enki ze heel zelfzuchtig in zijn

tempel achter slot en grendel. Totdat Inanna, de heilige dievegge en de godin van liefde, seks, vruchtbaarheid en oorlog, met een boot naar Eridu voer en Enki dronken voerde. Toen Enki na het biergelag zijn roes uitsliep, stal Inanna de heilige kennis en nam die over het brakke water mee naar haar eigen moerasediland Uruk. Thuisgekomen gaf ze de goddelijke kennis vrij.

Dit verhaal mythologiseert wat er in werkelijkheid gebeurde. Eridu vormde een inspiratie voor navolgers: op terpen in het moeras verschenen soortgelijke heilige plaatsen. Op een zo'n door mensen opgeworpen heuvel op de oevers van de Eufraat werd een tempel voor Inanna opgericht, Eanna geheten – het 'huis van de hemel'. Dicht in de buurt stond nog een tempel op een terp, Kullaba genaamd, de woonplaats van Anu, de god van de hemel. Rond 5000 v.Chr. begonnen de moerasbewoners zich op deze plek van verering te vestigen.

In de daaropvolgende eeuwen werden deze twee tempeldistricten, Eanna en Kullaba, herhaaldelijk herbouwd, elke keer vanuit grotere ambities en met meer bouwkundige durf. De beide heuvels, met circa achthonderd meter tussenruimte, gingen één geheel vormen, één grote vestigingsplaats – Uruk genaamd. Eridu's tempel was steeds opnieuw opgebouwd volgens het vaste patroon, maar de bewoners van Uruk vervingen hem nu door iets wat omvangrijker en grandiozer was. Hier was sprake van een cultuur die zich kenmerkte door afbraak én dynamiek.

De drijfveer was een collectief streven om werkelijk grootse dingen tot stand te brengen. De delta bood voedsel in overvloed, zodat er vele handen vrijgemaakt konden worden voor de zware klussen in de bouw en er ook nagedacht kon worden voor het plannen van 'openbare werken'. Dankzij het omringende water was transport per schip eenvoudig. En de *wetlands* leverden het voor de urbanisatie nodige materiaal. Maar om het werk te blijven stimuleren was een sterke ideologie nodig. Hoe vallen anders die enorme investeringen in mankracht en tijd te verklaren? Er is niets utilistisch aan tempelcomplexen als Eanna en Kullaba. De eerste tempels leken nog op die in Eridu. Maar de bouwers van Uruk boekten spectaculaire vorderingen op het gebied van architectuur; ze ontwikkelden compleet nieuwe technieken. Ze gebruikten aangestampte aarde, waterdicht gemaakt met bi-

tumen, om hun platforms te vervaardigen. Funderingen en muren werden vervaardigd van blokken kalksteen (tot wel tachtig kilometer van de stad uitgehakt) en stortbeton. De binnenruimte met de buitenmuren en zuilen kregen versieringen van mozaïek in geometrische patronen, samengesteld uit miljoenen beschilderde terracottakegeltjes.

Bij het begin aan de bouw van een nieuwe tempel werd de oude gevuld met puin. Dit vormde dan het centrale deel van het terras waarop het nieuwe gebouw moest komen te staan. Het was de bedoeling dat deze enorme acropolissen, in overeenstemming met het collectieve karakter van de bouw, toegankelijk zouden zijn voor het volk, dat dus niet op afstand werd gehouden. Enorme trappen en opgangen voor processies zorgden voor de verbinding tussen begane grond en tempel; langs de hoofdgebouwen stonden zuilenrijen, waarmee het inwendige voor de wereld werd opengesteld; die werden weer omgeven door binnenplaatsen, doorgangen, terrassen, ateliers en bevloaide tuinen. Al die grote gebouwen vormden de kern waaromheen de stad uitdijde tot een oppervlak van vierhonderd hectare, vol smalle straatjes en huizen voor tienduizenden inwoners.⁶

Maar in de tweede helft van het 4e millennium v.Chr. deed zich in Zuid-Mesopotamië opnieuw een klimaatomslag voor. Een snelle stijging van de gemiddelde jaartemperatuur zorgde er, in combinatie met verminderde regenval, voor dat het waterpeil in de twee grote rivieren daalde. De kustlijn van de Perzische Golf trok zich terug van de in het midden van het holoceen bereikte grens. De moerassen en stroompjes die Uruk tot leven hadden gebracht, begonnen dicht te slibben en droog te vallen.

De verandering die dit landschap vijfduizend jaar geleden onderging, verdoezelde gedurende lange tijd het moerassige begin van de urbanisatie. Maar vanuit mondiaal oogpunt bezien en in het licht van een aantal zeer recente ontdekkingen is wat er in Mesopotamië gebeurde verre van uniek. Waar steden in afgelegen gebieden opkwamen, was er altijd sprake van optimale *wetland*-omstandigheden. Het eerste stedelijke centrum in de Amerika's, San Lorenzo in het huidige Mexico, lag op een hoogte van waaruit men neerkeek op een heel netwerk van rivieren die door een moerassige delta meanderden om dan